ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΥΘ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑ
Ἐπικούρου Καθηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας

ΚΥΠΡΟΣ ΚΑΙ ΟΡΑΤΙΟΣ*

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος εὐρύτερης μελέτης μου μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Κύπρος στοὺς Ρωμαίους συγγραφεῖς», ἀπ' τὴν ὁποία προέρχονται καὶ τὰ λίγα εἰσαγωγικὰ λόγια.

Ἡ Κύπρος, τὸ πολυτραγουδισμένο στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία νησὶ μὲ τὴν πανάρχαια καὶ πολυκύμαντη ἱστορία, ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συχνὰ καὶ στὴ λατινικὴ γραμματεία. Τὸ φαινόμενο ἀρχικὰ μοιάζει νὰ εἶναι περισσότερο λογοτεχνικὸς τόπος, ποὺ παραλήφθηκε, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα, ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ συνδέεται μὲ μυθικὰ καὶ ἱστορικὰ συμβάντα, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ Ρωμαῖοι μικρὴ μόνο σχέση μποροῦσαν νὰ ἔχουν. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ὡδήγησαν στὴν προσάρτηση τοῦ νησιοῦ στὴ Ρώμη (58 π.Χ.) καὶ τὴν κατάληψή του ἀπὸ τὸν Κάτωνα ἡ συχνότερη ἐμφάνιση τῆς Κύπρου στὰ συγγράμματα Ρωμαίων συγγραφέων, ὅπως π.χ. τοῦ Κικέρωνος ποὺ ἦταν ἀνθύπατος τῆς ἐπαρχίας τῆς Κιλικίας, στὴν ὁποία ἀρχικὰ προσαρτήθηκε ἡ Κύπρος, φαίνεται ὅτι συνδέεται περισσότερο μὲ τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὸ νησὶ καὶ τὴ γύρω περιοχή. Παράλληλα φαίνεται νὰ αὐξάνεται τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀνδρούμενης λατινικῆς λογοτεχνίας γιὰ τὸ νησὶ ποὺ φέρεται ὡς πατρίδα τῆς Ἀφροδίτης, στὴν ὁποία ὁ μύθος ἀνάγει τὴν καταγωγὴ τῶν Ρωμαίων.

Στὰ ποιήματα τοῦ Ὁρατίου, τὰ ὁποῖα γράφτηκαν ὅλα μετὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ νησιοῦ στὴ Ρώμη, ἡ μνεία τῆς Κύπρου σχετίζεται τόσο μὲ τὴν Ἀφροδίτη ὅσο καὶ μὲ τὴ ναυτιλιακὴ καὶ ἐμπορικὴ θέση τοῦ νησιοῦ, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι παρέμεινε ἀξιόλογη παρ' ὅλες τὶς λεηλασίες ποὺ ὑπέστη ἀπ' τοὺς ἄπληστους Ρωμαίους διοικητές.

Τὸ ὅτι ἡ *«Κύπρις»* ἀναφέρεται ἀρκετὲς φορὲς στὶς «Ὠδὲς» τοῦ Ὁρατίου εἶναι τελείως φυσικὸ προκειμένου γιὰ ποιήματα λυρικὰ μὲ ἔντονο τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο, ὅπου ἡ παρουσία τῆς γελαστῆς καὶ παντοδύναμης θεᾶς ἁρμόζει τόσο στὴ φύση ὅσο καὶ στὴν παράδοση τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ εἴδους.

---

* Ἀνακοίνωση στὸ Β΄ Διεθνὲς Κυπριολογικὸ Συνέδριο (Λευκωσία 1982).

Ἔτσι στὴν παράκληση-προσευχή του πρὸς τὴν Ἀφροδίτη στὴν τριακοστὴ ὠδὴ τοῦ πρώτου βιβλίου ἡ Ἀφροδίτη ὀνομάζεται βασίλισσα τῆς Κνίδου καὶ τῆς Πάφου καὶ καλεῖται νὰ ἀφήσῃ τὴν προσφιλῆ της Κύπρο γιὰ νὰ ἐπισκεφθῇ τὸ σπίτι τῆς ἀγαπημένης τοῦ ποιητοῦ Γλυκέρας:

O Venus regina Cnidi Paphique,
sperne dilectam Cypron et vocantis
ture te multo Glycerae decoram
transfer in aedem

(1, 30, 1-4):

Τῆς Κνίδου καὶ τῆς Πάφου ἐσὺ βασίλισσα, Ἀφροδίτη,
γιὰ λίγο μόνο ἄφησε τὴν προσφιλῆ σου Κύπρο
κ' ἔλα στὸ καταστόλιστο τὸ σπίτι τῆς Γλυκέρας,
ποὺ σὲ παρακαλεῖ θερμὰ μέσ' σὲ πολὺ λιβάνι.

Οἱ ἐκφράσεις *regina Cnidi Paphique* καὶ *sperne dilectam Cypron* ὑπενθυμίζουν τὸ ἀπόσπασμα 55 τοῦ Ἀλκμᾶνος:

Κύπρον ἱμερτὰν λιποῖσα καὶ Πάφον περιῤῥύταν

(*Ἀλκμ.* 55, Page):

ἀφήνοντας τὴν ποθητὴ τὴν Κύπρο καὶ τὴν Πάφο,
ποὺ θάλασσα τὴν τριγυρνᾶ ἀπ' ὅλα της τὰ μέρη.

Τὸ ὀνομαστὸ ἱερὸ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, τὸ ὁποῖο ἐπισκέφθηκε καὶ ὁ Τίτος, ἀναφέρουν μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ Τάκιτος[1] καὶ ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος[2]. Ἐπίσης ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος κάνει λόγο γιὰ φημισμένους ναοὺς τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὶς δύο ἔνδοξες πόλεις Σαλαμῖνα καὶ Πάφο ἀντίστοιχα[3].

---

1. *Atque illum* (sc. Titum) *cupido incessit adeundi visendique templum Paphiae Veneris, inclutum per indigenas advenasque.*

(*Tac.* Hist. 2, 2):

Καὶ ἐκεῖνον (δηλ. τὸν Τίτο) τὸν κατέλαβε ἐπιθυμία νὰ πάῃ καὶ νὰ ἐπισκεφθῇ τὸ ναὸ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, ποὺ ἦταν ξακουστὸς σὲ ντόπιους καὶ ξένους.

2. *Celebre fanum habet Veneris Paphos, in cuius quandam aream non impluit...*

(*Plin.* N.H. 2, 97 (210):

Ὀνομαστὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης ἔχει ἡ Πάφος, σὲ κάποια αὐλὴ τοῦ ὁποίου (κατὰ θαυμαστὸ τρόπο) δὲν πέφτει (καθόλου) βροχή.

3. *Cyprum itidem insulam procul a continenti discretam et portuosam inter municipia crebra urbes duae faciunt claram Salamis et Paphus, altera Iovis delubris altera Veneris templo insignis.*

(*Ammian. Marc.* 14, 8, 14):

Ἐπίσης τὴ νῆσο Κύπρο, ἀπομονωμένη μακρυὰ ἀπὸ τὴν ξηρὰ καὶ μὲ πολλὰ λιμάνια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐπαρχιακὲς πόλεις δύο πόλεις τὴν κάνουν ἔνδοξη, ἡ Σαλαμὶς καὶ ἡ Πάφος, ἡ μιὰ περίφημη γιὰ τὰ ἱερὰ τοῦ Διός, ἡ ἄλλη γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης.

Τὸ *dilectam Cypron*, τὸ γεγονὸς δηλαδὴ ὅτι ἡ Κύπρος ἦταν ὁ ἀγαπημένος τόπος τῆς θεᾶς, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸν ἔρωτα καὶ τὴ γονιμότητα καὶ ταυτίζεται μὲ τὴ Μητέρα Γῆ καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωή, ἀνταποκρίνεται ἄμεσα στὶς γεωγραφικὲς καὶ κλιματολογικὲς συνθῆκες τοῦ πλούσιου νησιοῦ μὲ τὸ ἤπιο κλῖμα, ποὺ εὐνοοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας γιὰ μιὰ θεὰ μὲ παρόμοιες ἰδιότητες. Αὐτὸ φαίνεται κι ἀπ' τοὺς συσχετισμοὺς ποὺ κάνει ὁ Ὁράτιος στὴν εἰκοστὴ ἕκτη ὠδὴ τοῦ τρίτου βιβλίου:

> *O quae beatam diva tenes Cyprum et*
> *Memphin carentem Sithonia nive,*
> *regina...*

(3, 26, 9-11):

> Ὦ σὺ βασίλισσα θεϊκή, ὁποὺ ἐξουσιάζεις
> τὴν Κύπρο τὴν εὐδαίμονα καὶ τὴ θερμὴ τὴ Μέμφι,
> ποὺ δὲν ἐγνώρισε ποτὲ τὸ θρακικὸ τὸ χιόνι.

Ἐδῶ ὁ χαρακτηρισμὸς *beata* (ὄλβία, εὐδαίμων, μακαρία) *Cuprus* τονίζει πάλι τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ νησιοῦ, ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γεωγραφική του θέση κίνησαν τὴν ἁρπακτικὴ διάθεση πολλῶν κατακτητῶν, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ μνημονεύουν καὶ Λατῖνοι συγγραφεῖς[1]. Ἡ σύνδεση δὲ τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὴ θεὰ τῆς αἰγυπτιακῆς Μέμφιδος, δηλαδὴ τὴν Ἶσιδα, θίγει τὸ σπουδαῖο κεφάλαιο τῆς ἀρχαίας λατρείας γιὰ τὸ συγκρητισμὸ τῶν θεοτήτων καὶ τῶν θρησκειῶν καὶ ἐνισχύει πάλι τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἀφροδίτη ἀντιπροσωπεύει τὴ θεὰ τῆς γονιμότητος, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση ταυτίζεται μὲ τὴν παμμήτορα Γῆ.

Σιθωνία ἐδῶ εἶναι ἡ Θράκη[2], τὰ χιόνια καὶ οἱ χειμῶνες τῆς ὁποίας ἀπο-

---

1. Πβ. π.χ. ὅσα ὁ Βεργίλιος καὶ ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος ἀναφέρουν σχετικά:

> *Atque equidem Teucrum memini Sidona venire*
> *finibus expulsum patriis, nova regna petentem*
> *auxilio Beli; genitor iam Belus opimam*
> *vastabat Cyprum et victor dicione tenebat.*

(*Verg.* Aen. 1, 619-623):

> Καὶ βέβαια θυμᾶμαι ἐγὼ πὼς ἦρθε στὴ Σιδῶνα
> ὁ Τεῦκρος ἀπ' τὴν πατρικὴ τὴ χώρα του διωγμένος,
> ζητώντας νέα βασίλεια μὲ συνδρομὴ τοῦ Βήλου·
> ὁ Βῆλος ὁ πατέρας μου ἤδη τὴν πλούσια Κύπρο
> πορθοῦσε καὶ ὡς νικητὴς στὰ χέρια του κρατοῦσε.

Βλ. καὶ *Στράβ.* 14,6,3 (C. 682).

nec piget dicere avide magis hanc insulam populum Romanum invasisse quam iuste.

(*Ammian. Marc.* 14, 8, 15):

Οὔτε δυσκολεύομαι νὰ πῶ ὅτι ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς ἔβαλε πόδι στὸ νησὶ αὐτὸ μᾶλλον ἀπὸ ἁπληστία παρὰ σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ δικαίου.

2. Γιὰ τὴ Θράκη καὶ τοὺς Θρᾶκες στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ὁρατίου βλ. *R. Gandeva,*

τελοῦν παραστατικὸ καὶ παροιμιῶδες παράδειγμα βαρυχειμωνιᾶς γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπως μαρτυροῦν ἀρχαῖα καὶ νεώτερα παράλληλα:

non ilium nostri possunt mutare labores,
nec si frigoribus mediis Hebrumque bibamus
Sithoniasque nives hiemis subeamus aquosae

(*Verg.* Ecl. 10, 64-66):

Δὲν ἠμποροῦν οἱ κόποι μας αὐτὸν νὰ μεταβάλουν,
οὔτε κι ἂν πιοῦμε τὸ νερὸ τοῦ Ἔβρου μέσ' στὰ ψύχη
καὶ ὑποστοῦμε θρακικὰ χιόνια ὑγροῦ χειμώνα.

Καὶ ὁ δικός μας Γεώργιος Βιζυηνὸς γράφει στὸν «Ἀποχωρισμό» του:

Φυσᾶ βοριάς, φυσᾶ θρακιάς, γεννιέται μπόρα φοβερή...

Ὁ Ὁράτιος χρησιμοποιεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ θρακικοῦ χιονιᾶ ἀρνητικὰ καὶ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀχιόνιστη Μέμφιδα (νόμος τῆς ἀντιθέσεως), πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ λογοτεχνικὸ τόπο, ὅπως μαρτυρεῖ ἀπόσπασμα τοῦ Βακχυλίδη:

τὰν ἀχείμαντόν τε Μέμφιν
καὶ δονακώδεα Νεῖλον

(*Βακχυλ.* ἀπόσπ. 30, *Snell*):

τὴ Μέμφι τὴν ἀχείμαστη,
τὸν καλαμώδη Νεῖλο.

Ἔτσι οἱ δύο ἄκραιες κατὰ κάποιο τρόπο κλιματολογικὲς καταστάσεις (θρακικὸς χειμώνας - ἀφρικανικὴ ζέστη) τονίζουν τὴν ἐνδιάμεση γεωγραφικὴ θέση καὶ τὸ ἤπιο κλῖμα τῆς Κύπρου, ποὺ ἐπηρεάζει ἀποφασιστικὰ τὴ χλωρίδα, τὴν πανίδα καὶ τὸν ἀνθρώπινο βίο καὶ μαζὶ μὲ τὴ φύση τοῦ ἐδάφους δημιουργεῖ τὶς παραδείσιες συνθῆκες, οἱ ὁποῖες λανθάνουν στὸ χαρακτηρισμὸ *beatam Cyprum* καὶ προσωποποιοῦνται στὴ μορφὴ τῆς Ἀφροδίτης.

Ἡ προσωνυμία βασίλισσα τῆς Πάφου (regina Cnidi Paphique) ἀντικατοπτρίζει τὴν πανάρχαια παράδοση ὅτι πρῶτα ἐκεῖ ἱδρύθηκε ναὸς τῆς μεγάλης θεᾶς εἴτε ἀπὸ γηγενεῖς εἴτε ἀπὸ ἐποίκους. Γιὰ τὸ ναὸ αὐτὸ μιλάει ἤδη ὁ Ὅμηρος:

Ἡ δ' ἄρα Κύπρον ἱκανε φιλομμειδὴς Ἀφροδίτη
ἐς Πάφον, ἔνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις

(θ, 362-363):

Thrakien und die Thrakier in den Werken des Horaz, Studia in honorem V. Beševliev (Acad. Litt. Bulgarica), Sofia 1978, σ. 450 κ.ἑ.

Κι αὐτὴ στὴν Κύπρο ἔφτασε, ἡ πρόσχαρη Ἀφροδίτη,
στὴν Πάφο, πού 'χε τέμενος, βωμὸ ὅλο λιβάνια[1].

Ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στὴν Πάφο καθὼς καὶ στὸ Ἰδάλιον, τὸ σημερινὸ Δάλι, μνημονεύεται καὶ στὸ 14ο Καταλεπτὸν ποίημα τῆς Appendix Vergiliana:

o Paphon, o sedes quae colis Idalias

(Cat. 14, 2):

σὺ ποὺ τὴν Πάφο κατοικεῖς, τὶς ἕδρες τοῦ Ἰδαλίου.

Ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀφροδίτη καὶ οἱ ὅμοιες μὲ αὐτὴ θεότητες (Ἶσιδα, Ἀστάρτη κ.ἄ.) λατρεύονταν πρὸ πάντων σὲ θρησκευτικὰ κέντρα παραθαλάσσια ἢ παραποτάμια, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἀναπτύχτηκαν ὅλοι οἱ μεγάλοι πολιτισμοὶ (δημιουργία οἰκισμῶν, εὐκολία ἐπικοινωνιῶν), ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τοῦ νεροῦ γιὰ τὴ δημιουργία καὶ διατήρηση τῆς ζωῆς. Αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνο γιὰ τὴν Πάφο ἢ τὴν Κνίδο, ποὺ εἴδαμε παραπάνω, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπως τὰ Κύθηρα ἢ οἱ Κυκλάδες. Στὴν εἰκοστὴ ὀγδόη ὠδὴ π.χ. τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ Ὁρατίου διαβάζομε σχετικὰ ὅτι κατὰ τὴ γιορτὴ τοῦ Ποσειδῶνος τὸ ἀνώτερο τραγούδι θὰ ἀφιερωθῇ στὴ θεὰ ποὺ ἐξουσιάζει τὴν Κνίδο καὶ τὶς ἀστραφτερὲς Κυκλάδες καὶ κατευθύνεται στὴν Πάφο πάνω σὲ ἅρμα ποὺ σέρνουν κύκνοι:

Summo carmine quae Cnidon
fulgentisque tenet Cycladas et Paphum
iunctis visit oloribus.

(3, 28, 13-15):

Τὸ ἄσμα τὸ τρανότερο στὴ δέσποινα τῆς Κνίδου
καὶ τῶν Κυκλάδων τῶν στιλπνῶν, ποὺ ἐπισκοπεῖ μὲ ἅρμα
τὴν Πάφο καὶ τὸ σέρνουνε ζεμένοι δύο κύκνοι.

Κύκνους νὰ σέρνουν τὸ ἅρμα τῆς Ἀφροδίτης ἀναφέρει καὶ ὁ Ὀβίδιος[2]. Ὁ

---

1. Πβ. *Verg.* Aen. 1, 415-417 καὶ *Εὐρ.* Βάκχ. 402-406.

2. *Illa quidem monuit, iunctisque per aëra cygnis*
carpit iter, sed stat monitis contraria virtus

(*Ov.* Met. 10, 708-709):

Αὐτὴ τὸν προειδοποίησε καὶ ζεύοντας τοὺς κύκνους
φεύγει μ' αἰθέριο πέταγμα, ἀλλὰ στὶς προτροπές της

δὲ κύκνος ὅπως καὶ τὸ δελφίνι καὶ ἡ ἀλκυών εἶναι σύμβολα τῆς Θαλασσίας ἢ Πελαγίας Ἀφροδίτης[1]. Ἔτσι ἔχομε ἐδῶ τὴ δεύτερη ἰδιότητα τῆς Κύπριδος, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Ὁράτιος στὰ ποιήματά του.

Ἐπίσης στὴν τρίτη ὠδὴ τοῦ πρώτου βιβλίου, στὸ προπεμπτικὸ ποίημα πρὸς τὸ φίλο του Βεργίλιο, ὁ ποιητὴς ἐπικαλεῖται πρώτη ἀνάμεσα στὶς ἄλλες θεότητες τῶν ναυτικῶν τὴ δέσποινα τῆς Κύπρου θεὰ Ἀφροδίτη ὡς θεὰ Ποντία, Λιμενία[2] καὶ Γαληναία[3].

Ἡ παρουσία τῆς γελαστῆς θεᾶς, ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ θάλασσα (*ἀναδυομένη, ἀφρογενὴς*) καὶ χαρακτηρίζεται ἐπίσης ὡς *Εὔπλοια*[4], γαληνεύει τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο καὶ μπορεῖ νὰ κατευθύνῃ ἀσφαλῶς τὸ πλοῖο, τὸ ὁποῖο μεταφέρει ἐκεῖνον ποὺ χαρακτηρίζει ὁ Ὁράτιος ὡς *«animae dimidium meae»* στὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα:

Sic te diva potens Cypri[5],
sic fratres Helenae, lucida sidera,
ventorumque regat pater
obstrictis aliis praeter Iapyga,
navis, quae tibi creditum
debes Vergilium finibus Atticis

(1, 3, 1-6):

ἀντίθετη (τοῦ νεαροῦ) στέκεται ἡ ἀνδρεία.

Vecta levi curru medias Cytherea per auras
Cypron olorinis nondum perveneral alis

(*ibidem*, στ. 717-718):

Μὲ ἅρμα ταξιδεύοντας ἀνάμεσα στὶς αὖρες
ἀνάλαφρο, δὲν ἔφτασε ἡ Κυθήρεια Ἀφροδίτη
πάνω σὲ κύκνινα φτερὰ ἀκόμη εἰς τὴν Κύπρο.

1. Βλ. προχείρως *W. H. Roscher*, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Hildesheim 1965 (ἀνατ.), τόμ. I, στ. 402 καὶ *A. Kiessling*, Q. Horatius Flaccus, Oden und Epoden, Dublin-Zürich (τελευταία ἔκδ. ἐπιμελείᾳ R. Heinze - E. Burck), σ. 146.

2. Ὁ Παυσανίας γράφει γιὰ τὴν Ἑρμιόνη τῆς Ἀργολίδος: *Ἀφροδίτης ναός ἐστιν ἐπίκλησιν Ποντίας καὶ Λιμενίας τῆς αὐτῆς* (*Παυσ.* 2, 34, 11):

Ὑπάρχει ναὸς τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ ἔχει ἡ ἴδια τὴν προσωνυμία καὶ Ποντία καὶ Λιμενία.

3. Βλ. κατωτέρω σ. 64.

4. *πρὸς δὲ τῇ θαλάσσῃ Κόνων ᾠκοδόμησεν Ἀφροδίτης ἱερόν,... ἣν Κνιδίαν οἱ πολλοί, Κνίδιοι δὲ αὐτοὶ καλοῦσιν Εὔπλοιαν.*

(*Παυσ.* 1,1,3):

Κοντὰ δὲ στὴ θάλασσα ὁ Κόνων ἔχτισε ναὸ τῆς Ἀφροδίτης..., τὴν ὁποία οἱ πολλοὶ ὀνομάζουν Κνιδία, οἱ ἴδιοι δὲ οἱ Κνίδιοι ἀποκαλοῦν Εὔπλοια (=Καλοτάξιδη).

5. Περιφράσεις τοῦ τύπου *diva potens Cypri* εἶναι συχνὲς στὸν Ὁράτιο πβ. λ.χ. Ὠδὲς 3,28,13-15 καὶ 1,35,1.

Ἔτσι τῆς Κύπρου ἡ θεὰ ἐσένα ἡ παντοκράτωρ
καὶ τῆς Ἑλένης οἱ ἀδελφοί, τὰ λαμπερὰ τ' ἀστέρια,
καὶ τῶν ἀνέμων ὁ πατὴρ στὸν πλοῦ ἂς κατευθύνῃ,
δένοντας κάθε ἄνεμο ἐκτὸς τοῦ Ἰαπύγου,
πλοῖο ποὺ τὸ Βεργίλιο, ὅπως σοῦ ἐμπιστευθῆκαν,
στῆς Ἀττικῆς τὰ σύνορα χρωστᾶς νὰ παραδώσῃς.

Ἡ ἔκφραση *diva potens Cypri* τοῦ πρώτου στίχου ἀποτελεῖ πιθανώτατα ἀπόδοση τῆς ἐκφράσεως *Κύπρου δέσποινα* ἀποσπάσματος τοῦ Πινδάρου[1].

Ὅμως ἡ *Κύπρις* δὲν εἶναι μόνο ἡ γελαστὴ μειλίχια θεά, ἀλλὰ καὶ ἡ ἄγρια καὶ ἀσυγκίνητη μητέρα τῶν ἐρωτικῶν πόθων, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Ὁράτιος στὴ δεκάτη ἐνάτη ὠδὴ τοῦ πρώτου βιβλίου, ὅπου τὴ φαντάζεται νὰ ἐγκαταλείπῃ τὴν Κύπρο καὶ νὰ ὁρμᾷ ἐναντίον του:

Mater saeva Cupidinum...
in me tota ruens Venus
Cyprum deseruit nec patitur...

(1, 19, 1 καὶ 9-10):

Τῶν Πόθων τῶν ἐρωτικῶν ἡ ἀμείλικτη ἡ μάννα...
ὁλόκληρη ἀπάνω μου ξεχύθηκε, τὴν Κύπρο
ἡ Ἀφροδίτη ἀφήνοντας καὶ πιὰ δὲν ὑπομένει...

Καὶ οἱ ἐκφράσεις *mater Cupidinum, Venus Cyprum deseruit* θυμίζουν ἀνάλογες τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ὅπως ἡ *μῆτερ ἐρώτων* τοῦ Ὀρφικοῦ ὕμνου[2]

---

1. *ὦ Κύπρου δέσποινα, τεὸν δεῦτ' ἐς ἄλσος*
φορβάδων κορᾶν ἀγέλαν ἑκατόγγυι-
ον Ξενοφῶν τελέαις
ἐπάγαγ' εὐχωλαῖς ἰανθείς

(ἀπόσπ. 123, *Snell*):

Τῆς Κύπρου δέσποινα, ἐδῶ εἰς τὸ δικό σου ἄλσος
ἀγέλη ἑκατοντάποδη μὲ νεαρὲς κοπέλλες
ὡδήγησε ὁ Ξενοφῶν, σὰν πιάσαν οἱ εὐχές του.

2. *πάντα γὰρ ἐκ σέθεν ἐστίν, ὑπεζεύξω δέ τε Κόσμον,*
καὶ κρατέεις τρισσῶν μοιρῶν, γεννᾷς δὲ τὰ πάντα,
ὅσσα τ' ἐν οὐρανῷ ἐστι καὶ ἐν γαίῃ πολυκάρπῳ
ἐν πόντου τε βυθῷ, σεμνὴ Βάκχοιο πάρεδρε,
τερπομένη θαλίῃσι, γαμοστόλε, μῆτερ ἐρώτων...

(*Ὀρφ. ὕμν.* 50, 3-8):

Ὅλα ἀπὸ σένα γίνονται κ' ὑπόταξες τὸν κόσμο,
τὰ τρία μέρη κυβερνᾶς, γεννᾶς δὲ σὺ τὰ πάντα,
ὅσα εἶναι στὸν οὐρανό, στὴ γῆ τὴν καρποφόρα
καὶ στὸ βυθὸ τῆς θάλασσας, συντρόφισσα τοῦ Βάκχου
σεπτή, ποὺ μὲ συμπόσια τέρπεσαι καὶ στοὺς γάμους
τὶς νύφες τὶς καθοδηγεῖς, μητέρα τῶν ἐρώτων...

ἢ *Κύπρι Πόθων μῆτερ ἀελλοπόδων* τοῦ Φιλοδήμου[1]. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ Ἀφροδίτη παρουσιάζεται ὡς ἡ παντοδύναμη θεά, ποὺ γεννάει καὶ ἐξουσιάζει ὅλα, ὅσα ὑπάρχουν στὴ γῆ, στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ θάλασσα καὶ προσωποποιεῖ τὴ ζωὴ σὲ ὅλες της τὶς ἐκφάνσεις.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πάφο καὶ γενικὰ τὴν Κύπρο ὁ Ὁράτιος ἀναφέρει καὶ τὴ Σαλαμῖνα. Στὴν ἑβδόμη ὠδὴ τοῦ πρώτου βιβλίου ὁ ποιητὴς μνημονεύει ἐπ' εὐκαιρίᾳ καὶ σὰν δεῖγμα ἀμφιβολίας τὴν πόλη αὐτὴ τῆς Κύπρου σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ ὁμώνυμο νησὶ τοῦ Σαρωνικοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύσκολα θὰ μπορῇ κανεὶς νὰ κάνῃ διάκριση:

nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro;
certus enim promisit Apollo
ambiguam tellure nova Salamina futuram.

(1, 7, 28-29):

Διόλου μὴν ἀπελπίζεσθε μὲ ἀρχηγὸ τὸν Τεῦκρο·
γιατὶ μᾶς ὑποσχέθηκε στ' ἀλήθεια ὁ Ἀπόλλων
μιὰ Σαλαμῖνα δεύτερη σὲ μιὰ καινούργια χώρα.

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ὑπενθυμίζουν ἀναμφίβολα τὰ λόγια τοῦ Τεύκρου, τοῦ φερομένου ὡς ἱδρυτῆ τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου, ἀπὸ τὴν «Ἑλένη» τοῦ Εὐριπίδη:

ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὗ μ' ἐθέσπισεν
οἰκεῖν Ἀπόλλων, ὄνομα νησιωτικὸν
Σαλαμῖνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας.

(στ. 148-150):

σὲ χώρα παραλιακή, στὴν Κύπρο, προφητεία

---

1. *Κύπρι γαληναίη, φιλονύμφιε, Κύπρι δικαίων*
σύμμαχε, Κύπρι Πόθων μῆτερ ἀελλοπόδων...
(*Ἑλλην.* (*Παλατ.*) *Ἀνθολ.* 10, 21, 1-2):
Γαλήνια Κύπριδα θεά, φιλόγαμπρη, δικαίων
σύμμαχε, θυελλόποδων ἐσὺ μάννα τῶν Πόθων.
Πβ. *Βάβρ.* 32,1-3:
Γαλῆ ποτ' ἀνδρὸς εὐπρεποῦς ἐρασθείσῃ
δίδωσι σεμνὴ Κύπρις, ἡ πόθων μήτηρ,
μορφὴν ἀμεῖψαι καὶ λαβεῖν γυναικείην,
καλῆς γυναικός, ἧς τίς οὐκ ἔχειν ἤρα;
Νυφίτσας, ποὺ ἀγάπησε ἕναν ὡραῖον ἄντρα,
ἡ Κύπριδα ἡ σεβαστή, τῶν πόθων ἡ μητέρα,
τῆς ἔδωσε προνόμιο ν' ἀλλάξῃ τὴ μορφή της
μ' ἐκείνη ὡραίας γυναικός, ποὺ ποιός δὲν τὴν ποθοῦσε;

τ' 'Απόλλωνα μὲ πρόσταξε νὰ κατοικῶ, ἀπ' τὴ νῆσο
τῆς Σαλαμίνας βάζοντας ὄνομα τῆς πατρίδας[1].

Συνάμα ἀπηχοῦν οἱ ἴδιοι στίχοι τοὺς δεσμοὺς τῆς Κύπρου μὲ τὴν ἄλλη 'Ελλάδα καὶ τὸν πρώιμο ἀποικισμὸ καὶ ἐξελληνισμὸ τῆς μεγαλονήσου.

Πολὺ σημαντικὲς εἶναι, νομίζομε, οἱ ἔμμεσες πληροφορίες, ποὺ δίνει ὁ 'Οράτιος γιὰ τὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Κύπρου. Αὐτὲς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἀναφερθέντα ἤδη χαρακτηρισμὸ *beata Cyprus* ὁλοκληρώνουν τὴν εἰκόνα τῆς θαλερῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ.

Ἤδη στὴν πρώτη ὠδὴ τοῦ πρώτου βιβλίου, ὅπου ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ συνεκδοχικὰ τὸ κυπριακὸ ναυπηγήσιμο δοκάρι ἀντὶ τοῦ πλοίου, φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ ναυπηγικὴ καὶ ἡ ναυτιλία ἀνθοῦσαν στὸ νησί, τὸ ὁποῖο ἦταν συνεπῶς γεμᾶτο δάση, καὶ οἱ Κύπριοι ἦταν ἀτρόμητοι ναυτικοὶ ποὺ διέσχιζαν μὲ τὰ ἐμπορικά τους πλοῖα τὰ τρικυμισμένα πελάγη:

Gaudentem patrios findere sarculo
agros Attalicis condicionibus
numquam dimoveas ut trabe Cypria[2]
Myrtoum pavidus nauta secet mare.

(1, 1, 11-14)

Αὐτὸν ποὺ βρίσκει τὴ χαρὰ μ' ἀξίνα νὰ σκαλίζη
τὰ πατρικά του κτήματα, δὲν πρόκειται νὰ πείσης
οὔτε μ' 'Αττάλου δωρεὲς ποτὲ νὰ διασχίση
μὲ κυπριώτικο σκαρὶ σὰν φοβισμένος ναύτης
τὸ πάντοτε ἀνήσυχο πέλαγο τὸ Μυρτῶο[3].

'Ο χαρακτηρισμὸς *pavidus nauta* δὲν ἀναφέρεται ἐδῶ πιθανώτατα στοὺς ναυτικοὺς τῆς Κύπρου, ἀλλὰ γενικὰ στοὺς ἄμαθους ἀπὸ θάλασσα στεριανούς, ποὺ συνήθως καταλαμβάνονται ἀπὸ φόβο, μόλις πατήσουν τὸ πόδι τους πάνω σὲ πλεούμενο. Δηλαδὴ ἡ λέξη *nauta* ἐδῶ ἔχει μᾶλλον τὴ σημασία: ἐπιβάτης

1. Πβ. *Vell.* 1,1,1: *Teucer, non receptus a patre Telamone ob segnitiam non vindicatae fratris iniuriae, Cyprum adpulsus cognominem patriae suae Salamina constituit:*
'Ο Τεῦκρος, ὅταν δὲν ἔγινε δεκτὸς (στὴν πατρίδα του) ἀπὸ τὸν πατέρα του Τελαμῶνα ἐξ αἰτίας τῆς νωθρότητάς του νὰ πάρη ἐκδίκηση γιὰ τὴν ἀδικία εἰς βάρος τοῦ ἀδελφοῦ του (Αἴαντος), ἀφοῦ προσωρμίσθηκε στὴν Κύπρο, ἵδρυσε τὴν ὁμώνυμη μὲ τὴν πατρίδα του Σαλαμῖνα.

2. Ἀλλοῦ ὁ 'Οράτιος μνημονεύει — πάλι συνεκδοχικὰ — πλοῖα προερχόμενα ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς χῶρες, ποὺ διέθεταν ναυπηγήσιμη ξυλεία, ὅπως τὸν Πόντο (1,14,11: *Pontica pinus*) καὶ τὴ Βιθυνία (1,35,7-8: *Bithyna... carina*).

3. Περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους, ἀλλὰ καὶ ἄλλων θαλασσῶν, ποὺ εἶναι συνήθως τρικυμιώδεις, ἀναφέρει συχνὰ ὁ 'Οράτιος. Βλ. *A. Kiessling*, ὅ.π., σ. 6.

πλοίου ἢ ἔμπορος καὶ ὄχι ναυτικὸς καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν ἀναφέρεται στοὺς Κύπριους ναυτικούς. Διότι τὸ ὅτι τὰ κυπριακὰ πλοῖα διασχίζουν τὸ συνήθως τρικυμισμένο Μυρτῶο πέλαγος φανερώνει τὴν τόλμη τῶν ναυτικῶν τῆς Κύπρου.

Γιὰ τὴ μεγάλη ναυπηγικὴ ἱκανότητα καὶ αὐτάρκεια τοῦ νησιοῦ τόσο σὲ ἐμπορικὰ ὅσο καὶ πολεμικὰ πλοῖα ἔχομε πολλὲς ρητὲς καὶ ἐκτενεῖς μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλους, Ρωμαίους καὶ Ἕλληνες, συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος[1], ὁ Στράβων, ὁ Διόδωρος Σικελιώτης, ὁ Ἀρριανὸς[2] καὶ ἄλλοι[3].

Ἐνδεικτικὰ μόνο μνημονεύομε ὅτι οἱ Κύπριοι ὑποχρεώθηκαν νὰ δώσουν ἑκατὸν πενήντα πλοῖα στὸν Ξέρξη[4] καὶ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἐναυπήγησε μέγα μέρος τοῦ στόλου του στὴν Κύπρο[5].

Ἐμφανέστερη γίνεται ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ὁρατίου στὴν κυπριακὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο στὴν εἰκοστὴ ἐνάτη ὠδὴ τοῦ τρίτου βιβλίου:

Non est meum, si mugiat Africis
malus procellis, ad miseras preces

---

1. *tanta autem tamque multiplici fertilitate abundat rerum omnium eadem Cyprus, ut nullius externi indigens adminiculi indigenis viribus a fundamento ipso carinae ad supremos usque carbasos aedificet onerariam navem omnibusque armamentis instructam mari committat.*

(*Ammian. Marc.* 14, 8, 14):

Τόσο δὲ μεγάλη καὶ τόσο ποικίλη ἀφθονία ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγαθὰ διαθέτει ἡ ἴδια ἡ Κύπρος, ὥστε χωρὶς νὰ ἔχῃ ἀνάγκη ἀπὸ καμμία ἐξωτερικὴ βοήθεια νὰ μπορῇ μὲ τοὺς ἐγχώριους πόρους νὰ κατασκευάζῃ ἕνα φορτηγὸ πλοῖο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ βάση τῆς καρίνας μέχρι τὰ πιὸ ψηλὰ ἱστία καὶ ἐφωδιασμένο μὲ ὅλο τὸ σχετικὸ ἐξοπλισμὸ νὰ τὸ καθελκύῃ στὴ θάλασσα.

2. Βλ. Ἀλεξ. ἀνάβ. 1, 18, 7· 2, 20, 7· 6, 1, 6.

3. Ἔτσι π.χ. σὲ ἀνώνυμο γεωγραφικὸ ἔργο τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος διαβάζομε: *Habes ergo ab oriente insulas sic: primam et maximam Cyprum quae solet naves conficere; dicitur non indigens alterius provinciae quicquam pro fabrica navium; necessaria ipsa insula habet omnia inferius declarata; ligna aeramentum ferrum picem nec non vere linteam pro velaria et funium usum.*

(Expos. mundi 68):

Ἔχεις λοιπὸν (ἀρχίζοντας) ἀπὸ ἀνατολικὰ τὰ νησιὰ κατὰ τὴν ἑξῆς σειρά: πρῶτο καὶ πιὸ μεγάλο τὴν Κύπρο, ποὺ ἔχει παράδοση νὰ κατασκευάζῃ πλοῖα· λέγεται ὅτι δὲν τῆς λείπει τίποτε ἀπὸ ἄλλη ἐπαρχία σχετικὸ μὲ τὴ ναυπηγική· τὸ νησὶ διαθέτει ὅλα τὰ ἀπαραίτητα, ποὺ δηλώνονται κατωτέρω, ξυλεία, χαλκό, σίδηρο, πίσσα, προσέτι δὲ λινάρι γιὰ πανιά, ποὺ χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ σχοινιά.

Πβ. καὶ *Στράβ.* 14,6,5 (*C.* 684).

4. *...Κύπριοι δὲ ἑκατὸν καὶ πεντήκοντα* (sc. *ναῦς παρέσχοντο τῷ Ξέρξῃ*)
(*Διόδωρ.* 11, 3, 7· πβ. καὶ 11,2, 1 19,1 κ ἑ.· 60,6):
οἱ δὲ Κύπριοι ἑκατὸν πενήντα (πλοῖα ἔδωσαν στὸν Ξέρξη).

5. *...τὰ πλοῖα τὰ μὲν ἐν Φοινίκῃ τε καὶ Κύπρῳ ναυπηγησάμενον* (sc. *Ἀλέξανδρον*)...
(*Στράβ.* 16, 1, 11 (*C.* 741):
τὰ πλοῖα ἄλλα μὲν στὴ Φοινίκη καὶ τὴν Κύπρο ἀφοῦ ἐναυπήγησε (ὁ Ἀλέξανδρος)...

decurrere et votis pacisci
ne Cypriae Tyriaeque merces
addant avaro divitias mari.

(3, 29, 57-60):

Οὔτε στὸ χαρακτῆρά μου ταιριάζει, σὰν μουγκρίζη
στὶς θύελλες τῆς Ἀφρικῆς τοῦ πλοίου τὸ κατάρτι,
νὰ καταφεύγω σ' ἄθλιες δεήσεις καὶ μὲ τάμα
νὰ ζητιανεύω ἀπ' τοὺς θεοὺς πλούτη νὰ μὴν προσθέσουν
στὸ ἀδηφάγο πέλαγος πραμάτειες Κύπρου ἢ Τύρου.

Οἱ στίχοι αὐτοί, ποὺ ἀπηχοῦν τὴ σκληρὴ πολλὲς φορὲς μοῖρα τῶν θαλασσινῶν, εἶναι συνάμα ἀποκαλυπτικοὶ γιὰ τὴν ἀνθηρὴ ναυτιλία καὶ τὸν πλοῦτο τῆς Κύπρου[1], ποὺ τοποθετοῦνται πλάι-πλάι μὲ τὸ φημισμένο ἐμπόριο καὶ τὰ μυθικὰ πλούτη τῆς Τύρου καὶ τῆς Φοινίκης γενικώτερα. Τὸ τελευταῖο ὑπαινίσσεται ἴσως καὶ τὶς παλιὲς στενὲς σχέσεις τοῦ νησιοῦ μὲ τοὺς Φοίνικες.

Στοὺς ἴδιους στίχους δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ ἐπικούρειος βασικὰ Ὁράτιος, σκιαγραφώντας μὲ εἰρωνικὲς γραμμὲς τύπους τῆς σύγχρονής του λαϊκῆς λατρείας, μαρτυρεῖ ὅτι τὰ τόσο γνωστὰ στὶς μέρες μας καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τάματα τῶν ναυτικῶν ἀποτελοῦσαν καὶ ρωμαϊκὴ συνήθεια.

Συμπερασματικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι στὰ ποιήματα τοῦ Ὁρατίου ἐξαίρεται ἡ μορφὴ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης ὡς θεᾶς τοῦ ἔρωτος (πρᾶγμα σύμφωνο μὲ τὴν ἐρωτικὴ φύση τῆς ποιήσεώς του), ἀλλὰ καὶ ὡς «θαλασσίας» θεότητος. Ἐπίσης παρουσιάζονται μορφὲς λατρείας, ἡ ναυτιλιακὴ καὶ ἐμπορικὴ ἀκμὴ τοῦ νησιοῦ καθὼς καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαούς.

Μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ ποιητῆ προβάλλει ἀρκετὰ καθαρὴ ἡ εἰκόνα ἑνὸς καταπράσινου, πλούσιου καὶ εὐτυχισμένου νησιοῦ, ποὺ διάλεξε γιὰ κατοικία της ἡ ὁμορφότερη θεά, ἡ θεὰ τῆς γονιμότητος καὶ τῆς ζωῆς, καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε σημαντικὸ *ἐμπόριον* στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Οἱ ἀτρόμητοι ναυτικοί του ὤργωναν τὶς θάλασσες καὶ σώρευαν ἀκόμη περισσότερα πλούτη πάνω σ' ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα τοὺς ἐξασφάλιζε ἡ εὐλογημένη ἀπ' τοὺς θεοὺς γῆ ποὺ κατοικοῦσαν. Αὐτὸς ὁ πλοῦτος, οἱ ἰδεώδεις κλιματολογικὲς συνθῆκες, ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Κύπρου στὸ σταυροδρόμι τῶν γνωστῶν στὴν ἀρχαιότητα ἠπείρων καὶ πολιτισμῶν καθὼς καὶ τὰ πνευματικὰ χαρίσματα, οἱ ἀγῶνες καὶ ἡ καρτερία τοῦ λαοῦ της ἦταν ἀναμφίβολα τὰ βάθρα, πάνω στὰ ὁποῖα στηρίχτηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἡμερους πανάρχαιους πολιτισμούς, στὰ λείψανα τοῦ ὁποίου σκοντάφτει σήμερα ὁ ἐπισκέπτης τῆς Κύπρου σὲ κάθε του βῆμα.

---

1. Βλ. *Στράβ.* 14,6,5 (*C.* 684).

Démétrios E. Koutroubas

CHYPRE ET HORACE

L'île de Chypre avec son histoire très ancienne, que la muse grecque a plusieurs fois chantée comme un site idyllique et natal de la déesse Aphrodite, est mentionnée souvent dans la littérature latine. La présence de ce motif littéraire, que les latins ont reçu par les auteurs grecs, est très naturelle dans la littérature latine, si nous considérons que les Romains tiraient leur origine de la déesse Venus.

Dans les Odes d'Horace d'un caractère lyrique et érotique nous trouvons souvent la combinaison de Chypre et d'Aphrodite. Venus est présentée comme la déesse souveraine de Chypre, reine de Paphos, qui aime beaucoup l'île heureuse, qu'elle inspecte sur un char tiré par des cygnes. La même Aphrodite est caractérisée par Horace comme la mère cruelle des désirs amoureux. Le poète mentionne aussi la ville Salamine ainsi que la fameuse navigation maritime et le commerce de Chypre.

En conclusion on pourrait dire que Chypre est présentée dans la poésie d'Horace comme une île fertile, idyllique et heureuse, qui fut habitation de Venus, déesse de l'amour et de la mer. En même temps l'île se présente aussi comme un centre important de navigation et de commerce dans la Méditerranée orientale.